

Amos Oz en
Fania Oz-Salzberger

jodenenwoorden

Vertaald door
Saskia van der Lingen

2014
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

How odd
of God
to choose
the Jews

– William Norman Ewer

Not so odd: the Jews chose God

– Anoniem

The Jews chose God and took his law
or made God up, then legislated.
What did come first we may not know
but eons passed, and they're still at it:
enlisting reasoning, not awe,
and leaving nothing un-debated.

Woord vooraf

Dit boek is een essay. Het is speculatieve non-fictie. Een ongepolijste, hier en daar speelse poging iets enigszins nieuws te zeggen over een onderwerp met een immense voorgeschiedenis. We leggen u onze persoonlijke kijk voor op een van de wezenskenmerken van de Joodse geschiedenis: het feit dat Joden iets hebben met woorden.

De auteurs zijn vader en dochter. De een is schrijver en literatuurwetenschapper, de ander historica. Al sinds de jongste van ons een jaar of drie was, praten en discussiëren we met elkaar over de onderwerpen die in dit boek aan de orde komen. Toch willen we hier duidelijk maken waarom we het per se samen hebben willen schrijven.

De beste manier om dat te doen is vooraf uitspellen wat we met dit essay willen zeggen. Wij menen dat de Joodse geschiedenis en het Joodse bestaan een uniek continuüm vormen, dat etnisch noch politiek is gedefinieerd. Zeker, onze geschiedenis is mede langs etnische en politieke lijnen verlopen, maar dat zijn niet de hoofdaderen. De nationale en culturele genealogie van de Joden is altijd afhankelijk geweest van het doorgeven van verbale inhoud door de ene generatie aan de volgende. Het doorgeven van geloof, vanzelfsprekend, maar nog veel wezenlijker het doorgeven van teksten. Het is veelbetekenend dat deze teksten al heel lang op schrift staan. Het is veelzeggend dat controversen van begin af aan is ingebakken. Joodse eerbied op z'n best heeft een oneerbiedig kantje. Joodse eigendunk op z'n best gaat gepaard met zelf-

onderzoek, nu eens bitter, dan weer hilarisch. Geleerdheid is enorm belangrijk, maar familie is nog belangrijker. Vaak vallen deze twee pijlers samen. Vaders, moeders, leraren. Zonen, dochters, leerlingen. Tekst, vraag, debat. Hoe het met God zit weten we niet, maar het voortbestaan van de Joden was altijd geplaveid met woorden.

Om die reden is ons geschiedverhaal zo'n schitterend verhaal. In feite zijn in de Joodse annalen vele geschiedenissen en talloze verhalen met elkaar verweven. Vele geleerden en schrijvers hebben zich in dit doolhof gewaagd. In dit boek slaan we samen enkele van die paden in, combineren we de blik van de schrijver met die van de historica en voegen ons geluid toe aan de onafzienbare massa discussiërende stemmen.

We hebben er niet naar gestreefd in dit boekje het hele scala van Joodse teksten aan de orde te laten komen, zelfs niet per se de bekendste of de invloedrijkste. Er zijn trouwens heel wat teksten die we niet hebben gelezen. Een essay is een geschikte vorm voor een compacte, panoramische behandeling van een breed onderwerp, maar tegelijkertijd ligt het gevaar van selectief lezen, persoonlijk vooroordeel en een arrogante neiging tot generaliseren levensgroot op de loer. Niettemin nemen we de volle verantwoordelijkheid voor mogelijke aan het genre inherente tekortkomingen, plus de vele andere die de lezer mocht tegenkomen. Dat is nog iets wat we in dit essay willen uitdragen: dat in de Joodse traditie elke lezer een corrector is, elke student een criticus, en dat elke schrijver, de Auteur van het universum inclusief, uitvoerig moet worden bevraagd. Als deze suggesties overtuigend klinken, dan is ons gezamenlijke vader-dochterproject zinvol geweest.

Woord van dank

Vanzelfsprekend is dit boekje gevoed door de wijsheid en adviezen van vele personen, en door uiterst nuttige kritiek. Onze eerste en grootste dank gaat uit naar onze familie: Nily Oz, Eli Salzberger en Galia Oz lazen het manuscript aandachtig en plaatsten scherpzinnige opmerkingen; Daniel Oz, Dean Salzberger en Nadav Salzberger roerden zich meer dan eens in zinvolle, pittige en bijzonder plezierige intergenerationele discussies.

Felix Posen was degene die met het idee kwam voor dit project, en zowel hij als zijn zoon Daniel sterkte ons met hun trouwe vriendschap, toewijding en bemoediging. Het lijkt misschien vreemd dat wij als moedertaalsprekers van het Hebreeuws ons eigen culturele erfgoed in het Engels te lijf gaan, maar we zijn ervan overtuigd dat dit boek perfect past in de Posen Library of Jewish Culture and Civilization. Vele voortreffelijke geleerden zijn bij deze tot nu toe uit tien delen bestaande reeks betrokken, en hun werk was een inspiratie voor het onze. We kunnen ons goed vinden in de brede opzet van de ambitieuze serie, die de Joodse geschiedenis opvat als een gelaagde vindplaats van veelsoortige stemmen, waardoorheen allerlei belangrijke lijnen van continuïteit lopen. De rijkdom aan culturele verscheidenheid doet niet af aan de samenbindende grondslagen. Religie is daar slechts een van.

Diverse collega's en vrienden waren zo vriendelijk het manuscript te lezen en van commentaar te voorzien. Ze hebben

ons behoed voor feitelijke vergissingen, beoordelingsfouten en andere uitglijers; mochten er nog foutjes zijn blijven staan, dan zijn die geheel voor onze rekening. Onze hartelijke dank aan Yehuda Bauer, Menachem Brinker, Rachel Elior, Yosef Kaplan, Deborah Owen, Adina Stern en een anonieme meezer bij Yale University Press.

Ook zijn we dankbare erkentelijkheid verschuldigd voor de intellectuele inzichten die we in de loop der jaren hebben opgedaan, meestal via onvergetelijke gesprekken of lezingen. Sommigen van de hierna genoemde personen zijn zich er misschien niet van bewust dat ze ons tot dit boek hebben geïnspireerd, maar toch is het zo: Shlomo Avineri, Chaim Bêr, Susannah Heschel, Ora Limor, Anita Shapira, Daniel Statman, Yedidia Stern, Michael Walzer en A.B. Yehoshua. Verschillende deelredacteurs van de Posen Library stuurden ons relevant materiaal toe; nogmaals onze hartelijke dank aan Ora Limor en Yosef Kaplan, evenals aan David Roskies en Elisheva Carlebach.

Het grootste deel van dit boek werd geschreven tijdens Fania Oz-Salzbergers dubbele aanstelling aan de Universiteit van Haifa en het Australian Centre for Jewish Civilisation van Monash University vanwege de Leon Liberman Chair in Modern Israel Studies. Hartelijk dank aan de Australische vrienden Lee Liberman, Les Reti en Ricci Swart. Veel dank ook aan het bestuur, de staf en de studenten van het University Center for Human Values van Princeton University voor een enthousiasmerend jaar van intellectueel avontuur in 2009-10.

Sarah Miller en Dan Heaton van Yale University Press leenden dit boek hun minutieuze en opmerkelijke redactionele aandacht, waarvoor grote dank. Joyce Rappaport en Yael Nakhon-Harel van de Posen Foundation zorgden voor redactionele ondersteuning. Tammy Reznik verdedigde in-

tussen het fort bij Monash University. Aan de Universiteit van Haifa waren Ela Bauer, Lee Maanit, Boaz Gur en Alon Kol zeer behulpzaam tijdens diverse stadia van onderzoek en schrijven; de administratieve ondersteuning van Kalanit Kleemer was van onschatbare waarde.

De tijdens het schrijven geraadpleegde literatuur is vermeld in de lijst met bronnen, evenals de gepubliceerde bronnen voor de citaten. Een handjevol websites verdient speciale vermelding. Mechon-mamre.org bood ons een nuttige tweetalige Bijbel in Hebreeuws en Engels. De Talmoed is in een Engelse vertaling van L. Miller online te raadplegen in de Soncino-editie onder redactie van rabbijn dr. Isodore Epstein, www.come-and-hear.com/talmud/. Waar nodig hebben wij bestaande vertalingen opgepoetst of zelf een nieuwe vertaling gemaakt. Veel baat hadden we bij *maăgar sifroet hakodesj*, de voortreffelijke zoekmachine voor heilige teksten van de website Snunit van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem op kodesh.snunit.k12.il. Van al even grote waarde is de website van het Center for Educational Technology (CET) op cet.org.il, gesponsord door de Rothschild Foundation. Ook heel nuttig is het project benyehuda.org, een door vrijwilligers bijgehouden collectie e-books met Hebreeuwse literatuur uit het publieke domein. Internet is, zoals de historica onder ons de romanschrijver onder ons voortdurend probeert te overtuigen, een labyrintische letterenbibliotheek, een gigantisch web dat wemelt van betekenissen en dus een bij uitstek Talmoedische ruimte.

We benadrukken nogmaals dat alle fouten die in dit boek zijn blijven staan voor onze rekening komen, maar hopen dat ze van het type zijn dat eerder debat uitlokt dan hoon. Na van zoveel gesprekspartners te hebben geleerd, verheugen we ons op nieuwe gesprekken, vooral van het kritische soort.

Continuïteit

In tweeëndertig mysterieuze paden der wijsheid schreef de Heer, de Heer der Heerscharen, de Almachtige, Barmhartige en Genadige God; Hij is groot en verheven en zetelt eeuwig in den Hoge, zijn naam is heilig, Hij is verheven en heilig. Hij schiep zijn universum door middel van de drie uitdrukkingsvormen: Getal, Schrift en Verhaal. Tien getallen, de Sfirot, en tweeëntwintig letters, die de grondslag zijn van alle dingen.

Het voortbestaan van de Joden is altijd afhankelijk geweest van gesproken en geschreven woorden, van een almaar uitdijend labyrint van interpretaties, debat en meningsverschillen, van een uniek menselijke verstandhouding. In de synagoge, op school en niet te vergeten thuis heeft het altijd gedraaid om diepgaand gesprek tussen twee of drie generaties.

Onze genealogie is geen bloedlijn maar een tekstlijn. Abraham en Sara, raban Jochanan, Glikl van Hamelen en de schrijvers van dit boek hebben een heel concrete gemeenschappelijke stamboom. Het bestaan van een dergelijke continuïteit is niet lang geleden nog door diverse auteurs aangevochten: er bestond geen 'Joodse natie', willen ze ons wijsmaken, voordat die op slinkse wijze door moderne ideologen werd verzonnen. Nou, daar zijn wij het niet mee eens. Niet omdat we nationalist zijn. Eén doel van dit boek is aanspraak maken op onze afstamming, maar een ander doel is uitleggen wat voor soort afstamming naar onze mening de moeite waard is om aanspraak op te maken.

Het gaat niet om stenen, stammen of chromosomen. Je hoeft geen archeoloog of antropoloog of geneticus te zijn om het Joodse continuüm te traceren en te concretiseren. Je hoeft er geen gelovige jood voor te zijn. Je hoeft er niet eens Jood voor te zijn. Ook geen antisemiet, trouwens. Het enige wat je hoeft te zijn is een lezer.

De in 2000 overleden Israëlische dichter Jehoeda Amichai schreef in zijn prachtige gedicht 'De Joden':

De Joden zijn niet een historisch volk
niet eens een archeologisch volk, de Joden
zijn een geologisch volk met scheuren
en slenken en magma en gloeiende lava.
Hun annalen worden berekend
op de schaal van een ander stelsel.

Een geologisch volk: deze unieke metafoor zou weleens een diepe waarheid kunnen bevatten over nog heel wat andere naties. Hij geldt niet per se voor de Joden alleen. Maar hij vindt bij ons een heel sterke weerklank wanneer we de Joodse continuïteit in de eerste plaats opvatten als een continuüm van teksten. Het verhaal van de 'historische', etnische, genetische Joodse natie is er een van scheuren en rampen. Het is een landschap van geologische catastrofe. Kunnen wij onze biologische afkomst rechtstreeks terugvoeren tot, laten we zeggen, de Joden uit het Romeinse Galilea? We betwijfelen het. Daarvoor vloeit waarschijnlijk te veel bloed van bekeerlingen en vijanden, van de spreekwoordelijke Khazaren en Kozakken door onze aderen. Aan de andere kant leert de moderne genetica ons dat sommige van onze genen al heel wat eeuwen meegaan.

Interessant. Maar met ons betoog heeft het niets te maken. Er is een afkomstlijn. Onze annalen kunnen worden te-

ruggerekend, onze geschiedenis kan worden verteld. Maar onze 'schaal van een ander stelsel' bestaat uit woorden. Dat is waar dit boek over gaat.

We willen hier meteen ondubbelzinnig duidelijk maken wat voor soort Joden wij zijn. We zijn allebei seculiere Joodse Israëli's. Met deze zelfgekozen omschrijving wordt een aantal zaken gezegd. Ten eerste: we geloven niet in God. Ten tweede: Hebreeuws is onze moedertaal. Ten derde: onze Joodse identiteit wordt niet gevoed door religie. We lezen al ons hele leven Hebreeuwse en niet-Hebreeuwse teksten; dat zijn de culturele en intellectuele wegen waarlangs we de wereld tegemoet treden. Maar we hebben geen aasje religie in ons lijf. Ten vierde: we leven tegenwoordig in een cultureel klimaat – in het moderne, seculiere deel van de Israëliische maatschappij – waarin Bijbelcitatens, verwijzingen naar de Talmoed of zelfs maar belangstelling voor het Joodse verleden steeds meer wordt gezien als het bekennen van politieke kleur, op z'n gunstigst van atavisme, in het ergste geval van triomfantelijk nationalisme. Voor deze 'vooruitstrevende' neiging zich verre te houden van alles wat Joods is zijn allerlei redenen, sommige daarvan best begrijpelijk, maar het is wel verkeerdt.

Wat houdt secularisme voor Israëliische Joden in? Duidelijk meer dan voor andere moderne ongelovigen. Verlichte denkers van de negentiende-eeuwse Haskala tot en met Hebreeuwse auteurs van nu hebben er boekenplanken over volgeschreven en zo steeds meer ruimte gecreëerd voor vrije gedachtevorming. We geven hier één pareltje als voorbeeld, uit het essay 'De moed om seculier te zijn' van Yizhar Smilansky, de grote Israëliische schrijver die zijn boeken uitgaf onder het pseudoniem S. Yizhar:

Secularisme is geen vrijbrief voor losse moraal, geen weteloze chaos. Het wijst traditie niet af en is niet onverschillig voor cultuur en de invloed en successen daarvan. Zulke beschuldigingen zijn weinig meer dan goedkope demagogie. Secularisme is een andere kijk op de mens en de wereld, een niet-religieuze kijk. Het is niet vreemd dat de mens van tijd tot tijd de behoefte voelt God te zoeken. Hóé wordt gezocht is niet belangrijk. Er zijn geen kant-en-klaare antwoorden, er is geen kant-en-klaar respijt, voorverpakt en direct te gebruiken. En de antwoorden die er zijn, zijn valkuilen: geef je vrijheid op om gemoedsrust te vinden. Gods naam is rust. Maar zodra de rust zal zijn verdampt, is de vrijheid verspild. En wat dan?

Zelfbewuste seculieren zoeken geen gemoedsrust maar intellectuele rusteloosheid en houden meer van vragen dan van antwoorden. Seculiere Joden als wij zien de Hebreeuwse Bijbel als een grandioze menselijke schepping. Een schepping van de mens alleen. Wij houden van de Bijbel en stellen kritische vragen.

Sommige archeologen van nu beweren dat het Bijbelse koninkrijk Israël wat betreft voortbrengselen van materiële cultuur een onbeduidende dwerg was. Zo is bijvoorbeeld de beschrijving in de Bijbel van de grote bouwwerken van Salomo een pure politieke fictie van later tijd. In allerlei disciplines wordt een directe lijn tussen de oude Hebreërs en de hedendaagse Joden in twijfel getrokken. Misschien is dat wat Amichai bedoelde toen hij zei dat we ‘niet eens een archeologisch volk’ zijn. Maar al die wetenschappelijke benaderingen, of ze nu gelijk hebben of niet, zijn voor lezers als wij domweg niet relevant. Ons soort Bijbel heeft goddelijke oorsprong noch materieel bewijs van node, en onze aanspraak erop heeft niets te maken met onze chromosomen.

De Tanach, de Bijbel in de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst, is adembenemend.

‘Begrijpen’ we hem van A tot Z? Zeer zeker niet. Zelfs de meest taalgevoelige sprekers van het modern Hebreeuws zullen zich in de oorspronkelijke betekenis van veel woorden uit de Bijbel vaak vergissen, omdat ze in ons vocabulaire een heel andere betekenis hebben gekregen dan in het klassiek Hebreeuws. Neem dit schitterende beeld uit Psalm 104:17: ‘De vogels bouwen daar hun nesten,’ *‘chāsida brosjem beta’*. Voor een moderne Israëli betekenen deze drie woorden ‘de ooievaar maakt zijn huis in de cipressen.’ (Let intussen even op de bekoorlijke spaarzaamheid van het klassiek Hebreeuws, dat maar drie woorden nodig heeft voor een bijna drie keer zo lange volzin in de vertaling. En hoe kleurrijk en smaakrijk zijn ze stuk voor stuk: drie zelfstandige naamwoorden, alle drie boordevol betekenis!) Maar terug naar ons betoog. Tegenwoordig maken ooievaars in Israël geen nesten in cipressen, moet u weten. Ooievaars nestelen hier überhaupt zelden, en wanneer ze met duizenden tegelijk neerstrijken voor een overnachting op weg naar Europa of Afrika, kiezen ze daarvoor bij voorkeur niet die kegelvormige prikbomen.

We hebben het dus kennelijk mis: óf de *chāsida* is geen ooievaar, óf de *brošj* is geen cipres. Maar wat doet het ertoe. Het gaat in elk geval over een vogel en een boom en het is een prachtig beeld in een fraaie lofzang op Gods schepping of – zo u wilt – de schoonheid van de natuur. Psalm 104 schenkt de Hebreeuwse lezer een brede beeldspraak en een compacte, fijn afgestemde bron van verrukking, vergelijkbaar met de magie van de poëzie van Walt Whitman. Of het in vertaling ook zo werkt, weten we niet.

Daarmee is de Bijbel meer dan alleen een heilig boek. Het is schitterende literatuur, bestand tegen zowel wetenschap-

pelijke ontleding als vrome bestudering. De Bijbel is ontroerend en aangrijpend als alle wereldliteratuur, nu eens als Homerus, dan weer als Shakespeare, dan als Dostojevski. Maar de historische invloed ervan reikt verder dan die van deze grote werken. Er is meer grote literatuur die heeft geïnspireerd tot religies, dat is waar, maar geen ander literair werk heeft zo effectief een juridische codex opgesteld, zo overtuigend normen en waarden geformuleerd.

Het is natuurlijk ook een boek waaruit ontelbaar veel andere boeken zijn voortgekomen. Alsof de Bijbel zelf gehoor heeft gegeven aan het daarin aan God toegeschreven gebod 'wees vruchtbaar en word talrijk'. Dus zelfs als de wetenschappers en critici gelijk hebben en de oude Israëlieten geen paleizen bouwden en geen wonderen meemaakten, dan nog was hun literaire productie wonderbaarlijk en groots als een paleis. En dat bedoelen we in strikt seculiere zin.

Even voor de goede orde: we kunnen allerlei liefdevolle uitspraken doen over Joodse eigenaardigheden, maar dit boek is uitdrukkelijk niet bedoeld als huldiging van separatisme of superioriteit. De Joodse cultuur heeft zich nooit afgesloten voor niet-Joodse invloeden. Ook al deden Joden weleens schamper over ideeën van buiten, in hun hart onderschreven ze die vaak toch wel. Naar onze mening is Tolstoj een even grote reus als Agnon en doet Thomas Mann niet onder voor Bashevis Singer. Veel van de 'gojse' literatuur is ons dierbaar, terwijl er heel wat is in de Joodse wat ons niet bevalt. In veel Joodse geschriften, inclusief sommige van de meest eloquente Bijbelpassages, worden standpunten verkondigd die wij niet kunnen volgen en regels gesteld die we niet kunnen gehoorzamen. Al onze boeken zijn feilbaar.

Het Joodse model van debat tussen de generaties verdient nadere aandacht.

Twee cruciale categorieën worden in de klassieke Hebreeuwse teksten telkens weer paarsgewijs genoemd: ouder en kind, leraar en leerling. Deze twee koppelingen worden kennelijk zelfs nog belangrijker geacht dan die tussen man en vrouw. Het woord *dor*, generatie, komt in zowel Bijbel als Talmoed tientallen keren voor. Beide tekstcorpora zijn verzet op opsommingen van generaties, teruggaand tot het verre verleden en vooruitwijzend naar de verre toekomst. Steeds weer wordt de belangrijkste verbindingsschakel benoemd, die tussen vader en zoon. (Heb nog even geduld wat betreft moeders en dochters, ook zij bevolken dit boek.) Van Adam en Noach tot aan de vernietiging van de koninkrijken Juda en Israël zoomt de Bijbel telkens kort of uitgebreid in op specifieke vaders en zonen, die meestal deel uitmaken van een nauwkeurig uitgewerkte genealogie.

Daar is op zich weinig unieks aan. Veel culturen, vermoedelijk alle culturen, baseren hun collectieve geheugen, mythologie, normen en waarden en kunst op het paradigma van de vader-zoonverhouding. De talloze Bijbelse drama's over vaders en zonen zijn gebed in een universele context: de eeuwige verhalen over liefde en haat, trouw en verraad, overeenkomst en verschil, vererving en onterving. Bijna alle samenlevingen koesteren de overdracht van verhalen van de ene generatie op de volgende. Bijna alle culturen verheerlijken het doorgeven van de fakkel door de ouderen aan de jongeren. Dat is altijd een van de eerste plichten geweest van het menselijk geheugen – binnen de familie, de stam en later binnen de natie.

Maar bij de Joden heeft die universele plicht een speciaal trekje. 'Geen enkele klassieke beschaving,' schrijft Mordecai Kaplan, 'hamert zo hard als de Joodse op de noodzaak de

jongeren te onderwijzen en hen te doordringen van de tradities en gebruiken van hun volk.' Doet zo'n generalisering wel recht aan andere klassieke beschavingen? Wij weten er niet genoeg vanaf om daar een uitspraak over te doen. Wat we wel weten is dat Joodse jongetjes, en beslist niet alleen de rijke en bevoorrechte, al op onthutsend jonge leeftijd met het geschreven woord in aanraking werden gebracht.

Een van de verbazingwekkende constanten in de Joodse geschiedenis is dat sinds minstens de tijd van de Misjna (omstreeks het begin van de gangbare jaartelling) iedere jongen van z'n derde tot z'n dertiende naar school moest. De gemeenschap controleerde of jongens en hun ouders zich aan de leerplicht hielden en bekostigde in veel gevallen het onderwijs. Op school, meestal één kleine ruimte met één leraar voor leerlingen van alle leeftijden door elkaar, leerden de jongens Hebreeuws – niet hun moedertaal, en ook in de tijd van de Talmoed al geen levende taal meer – op voldoende niveau om het te kunnen lezen en schrijven. Deze tienjarige studie was verplicht voor iedereen, ongeacht klasse, afkomst of middelen. Ongetwijfeld zullen sommige jongens al voor hun bar mitswa zijn afgehaakt, maar niemand bleef analfabeet.

De truc was hun op zo jong mogelijke leeftijd zo veel mogelijk bij te brengen en hun snoepjes te geven om op te sabbelen bij het herkauwen van het alfabet. Waar jongens in andere culturen bij moeder thuis bleven tot ze oud genoeg waren om een ploeg te duwen of een zwaard te hanteren, kregen Joodse peuters het oude verhaal met de paplepel ingegoten zodra ze, vanaf een jaar of twee, woorden konden verstaan, en waren ze vaak op de aanvallige leeftijd van drie jaar al in staat ze te lezen. Het onderwijs begon kortom meteen na het spenen.

Typisch Joods was dus ook de vorm waarin de kleintjes het oude verhaal kregen voorgeschoteld. Al heel vroeg in

onze geschiedenis begonnen we ons te verlaten op geschreven teksten. Op boeken. Het overkoepelende verhaal met de ingebouwde geboden werd van generatie op generatie doorgegeven op stenen tabletten, papyri, perkamenten en papier. Tegenwoordig, schrijvend aan dit boek, checkt de historica onder ons al onze bronvermeldingen op haar iPad, en ze vindt het een grappig idee dat het cirkeltje van de Joodse tekstkritiek, alle tekstkritiek in feite, weer rond is: van tablet naar tablet, van boekrol naar scroll.

Zo komen we bij ons tweede tweetal: leraar en leerling. Elke op boeken gebaseerde cultuur brengt dit soort koppels voort.

Wie waren onze eerste leraar en leerling? De Joodse traditie schuift Mozes naar voren als leraar aller leraren, maar Aäron noch Jozua, naderhand als Mozes' leerlingen bestempeld, gedraagt zich als leerling. En geen van beiden is later zelf een geweldige leraar geworden. Wat ons betreft vormen de priester Eli en zijn hulpje, de latere profeet Samuel, het oerkoppel leraar-leerling. Opmerkelijk genoeg gingen Eli's beide biologische zonen het slechte pad op, terwijl zijn geestelijke zoon Samuel het er bijzonder goed afbracht. Dit illustreert een pijnlijke waarheid: kinderen kunnen erg tegenvalen, maar een goede leerling stelt zelden teleur.

Leraar en leerling, rabbi en *talmied*, zij vormen de ruggengraat van de Joodse na-Bijbelse literatuur tot op heden. Het is een vrijwillig aangegane relatie – 'verschaf je een leraar' houdt de Misjna ons veelzeggend voor – en verschilt dus op sommige punten van het biologische koppel vader en zoon, maar heeft er ook veel overeenkomsten mee. Rabbi's werden uiteraard over het algemeen met grote eerbied behandeld, maar ook leerlingen kregen dikwijls respect. In de Talmoed wint de mening van een slimme student het soms van die van zijn meester. Beroemde rabbi-talmiedkoppels, zoals Hil-

lel en Jochanan ben Zakai, of Akiva en Meïr, zijn goede voorbeelden van dergelijke relaties: wederzijdse liefde en bewondering afgewisseld met een stevige woordenwisseling nu en dan, en zo moet het ook. Verschil van menig hoort er tot op zekere hoogte bij. Een goede student is in staat tot gefundeerde kritiek op zijn leermeester en opent daarmee de weg naar nieuwe, betere interpretatie.

Rabbi en leerling stonden als paar natuurlijk niet op zichzelf. Van studenten wordt verwacht dat ze op hun beurt weer leraar worden en zo een keten van geleerdheid smeden over vele generaties heen. De locus classicus van de Misjna luidt: ‘Mozes ontving de Tora van Sinaiï, en gaf haar door aan Jozua; Jozua gaf haar weer door aan de ouden, de ouden aan de profeten; en de profeten leverden haar over aan de mannen van de Grote Vergadering.’

Deze Misjnaïsche keten, zegt Rachel Elijor, doet de Israëlitische priesters en Levieten geen recht. Zij waren de eerste schrijvers en leraren van de Tora. Er loopt een diepe scheur tussen hun langdurige traditie en de wijzen uit de tijd van de Tweede Tempel, die de geschreven canon verzegelden en verdere toevoegingen verboden maar daarmee tevens de weg vrijmaakten voor een nieuwe, mondelinge Tora. Met deze term word bedoeld op de uitvoerige rabbijnse discussies die uiteindelijk uitmondten in de Misjna en de Talmoed. Volgens eigen overlevering zouden die al zijn begonnen meteen nadat de geschreven Tora op de berg Sinaiï was geschonken, maar het is waarschijnlijker dat de debatten en de vastlegging daarvan een gevolg waren van het afsluiten van de Bijbel. Daarop ontwikkelde zich een nieuwe vorm van gesprek en raakten de gecanoniseerde boeken bijna bedolven onder de vrije discussies, interpretaties en geleerde speculaties. In de loop der eeuwen werden ook deze conversaties te boek gesteld.